

בין הפטיש לסדן – ההתקוממות הפולנית של 1863 באגדת העם היהודית

חיה ברייצחק

מאמר זה דן בסיפורי עם יהודיים על ההתקוממות הפולנית של 1863 נגד השלטון הרוסי, בניסיון לבחון את הנרטיב שיוצרים סיפורים אלה בהשוואה לנרטיב ההיסטורי ולנרטיב בספרות הפולנית של התקופה.

ההתקוממות הפולנית של 1863 נגד ההגמוניה הרוסית העסיקה את הציבור היהודי ואת נציגיו החברתיים והפוליטיים בפולין ומחוצה לה. מראשית המאה התשע עשרה, התנועות הלאומיות, זו הפולנית וזו האוקראינית, קראו תיגר על החוק האימפריאלי הרוסי. היהודים נקלעו אל בין שני המחנות, הרוסי והפולני. כל אחד מן המחנות לחץ עליהם לתמוך בו, ורבים מן היהודים גם חשו צורך פנימי לעשות כן. הדיון הפנים-יהודי בכלל הקשור למאבק הלאומי הפולני החל עם החלוקה השלישית של פולין בין המעצמות רוסיה, פרוסיה ואוסטריה בשנת 1795. כבר ב-1794 ייסד ברק יוסלביץ' (1764–1809) לגיון יהודי שנלחם בעת ההתקוממות של טדיאוש קוסצ'ושקו (Tadeusz Kościuszko, 1746–1817). ברק יוסלביץ' עצמו נפל בקרב ב-1809, והפך לסמל להקרבה יהודית למען פולין בהתקוממות זו. הרב בער מייזלס מוורשה, שתמך בפטריוטים הפולנים החל מ-1861 ובמהלך ההתקוממות של 1863, היה גם הוא סמל לאחוה יהודית פולנית בתקופתו.¹

ברק ומייזלס לא היו היהודים היחידים שצידדו בעצמאות פולין או לחמו למענה. המחקר ההיסטורי קובע שיהודים רבים שביקשו אינטגרציה בחברה הפולנית, אך

1 בער מייזלס היה רב אורתודוקסי ומתנגד חריף לחסידות. הוא הגיע לוורשה מקרקוב. עם סיפוח קרקוב לאוסטריה איבר את כל רכושו ואת השפעתו על הקהילה היהודית בעיר. הוא עבר לוורשה והפך לתומך נלהב בהתקוממות הפולנית. לאחר כישלון המרד, בזכות היותו גם נתין אוסטרי ובזכות התערבות של חוגים שונים לטובתו, הוא גורש לקרקוב. לפרטים נוספים על קורות חייו של הרב בער מייזלס ראו בלבן, M. Bałaban, 'Żydzi w powstaniu 1863 r. próba bibliografii rozumowanej', *Przegląd Historyczny*, 34, 2 (1938), pp. 573–583

גם יהודים בעלי אוריינטציה מסורתית סייעו למתקוממים באופנים שונים, ואף התנדבו לגיונות ולמיליציות של הפולנים.

חלק מראשי ההתקוממות פנו בקול קורא ליהודים בפולין ומחוצה לה בבקשה שייתמכו בשאיפות העצמאות של הפולנים. הם ביקרו את הרוסים על יחסם כלפי היהודים, והבטיחו ליהודים שוויון זכויות לאחר הניצחון. יהודים רבים האמינו בעניין הפולני, וסברו שהפולנים שישלטו בפולין העצמאית יגלו לאחר ניצחונם נדיבות כלפי היהודים בזכות הסיוע שאלו הושיטו להם.

כיוון שבמאמר אעסוק באגדות עם על אודות ההתקוממות הפולנית של 1863, מן הראוי להקדים סקירה היסטורית קצרה על התקופה שבה עוסקות האגדות.² כך יתאפשר לבחון אם אגדות העם אכן משקפות את מה שנתכנה על ידי ההיסטוריונים 'האחוה' ו'ברית האחים' בין פולנים ליהודים.

את הסקירה על אודות ההתקוממות של 1863 ממליצים ההיסטוריונים להתחיל ב־1861, השנה שבה החלה תסיסה פטריוטית פולנית שמרכזיה היה בוורשה. ב־1861 החלו הפגנות אנטי־רוסיות, וחוגים פטריוטים הפיצו עלונים וכרוזים שקראו ללכידות האומה הפולנית. בתוך האומה הפולנית נכללו גם היהודים, שאותם כינו, בין השאר, גם 'האח הבכור ישראל'.

הנוער היהודי שעבר תהליך של פולוניזציה, אך גם נוער יהודי שבא מזרמים מסורתיים יותר, הצטרף בהתלהבות למפעל הפטריוטי. בני נוער יהודים הפיצו כרוזים בפולנית וביידיש שקראו לתמוך בשאיפות הפולנים. אפילו הדור המבוגר יותר בוורשה גילה מידה של אהדה לצד הפולני, אם כי באופן מתון יותר מזה של הצעירים (להוציא החסידים שלא גילו כל עניין במאורעות).

ההפגנות הראשונות נגד הרוסים החלו בכנסיות בוורשה, ומשם התפשטו לרחובות העיר. הנוער היהודי ארגן גם הוא הפגנות במה שנתכנה בתי הכנסת ל'נאורים'. בהפגנות אלו השתתפו גם פולנים, ובין הסמאות שהושמעו היו סמאות על 'אחוה בין הצלב לתורת משה', ועל המטרות המשותפות של 'בני אלוהים אחד, בני שם ויפת'. בני נוער יהודים השתתפו גם בהפגנות שנערכו בכנסיות, וכיניהם היו גם כאלה שלכשו לבוש יהודי מסורתי.

בהפגנה לזכר התקוממות נובמבר, שהתקיימה ב־27 בפברואר 1861, ירו הרוסים ריות ראשונות לעבר קהל המפגינים. מיריות אלה נהרגו חמישה מפגינים ונפצעו

2 הסקירה ההיסטורית נשענת בעיקר על מאמרו רב ההיקף של מאיר בלבן (לעיל הערה 1, עמ' 564–599). במאמר זה סקר בלבן גם את כל מה שנכתב על ההתקוממות לפניו, בין שפורסם ובין שנמצא בכתבי יד בלבד. כמו כן, אני מסתמכת על ספרו של י' שאצקי, געשיכטע פון יידן אין ווארשע, ניו יארק 1953, ועל ספרם של י' גוטמן, א' ויין וש' נצר, תולדות יהודי וארשה: מראשיתם ועד ימינו, בעריכת ג' גרייף, ירושלים תשנ"א.

29, ביניהם גם יהודים. בהלווייה ההמונית שנערכה לחללים השתתפו הן בני נוער יהודים והן חברות בעלי מלאכה יהודים, ועל הבמה ניצבו רבנים לצד כמרים. אוירת האחוה קיבלה ביטוי בהכרזה של אגודת הסוחרים והגילדות של בעלי המלאכה בפולין על קבלת יהודים כחברים לכל דבר ועניין. ביטוי נוסף לאווירת השותפות ניתן ב-8 באפריל 1861, בעת הלווייתו של פטריוט פולני: בדרך מבית העלמין הקתולי פנו המשתתפים לבית העלמין היהודי, והניחו שם זר על קברו של א' אייזנבאום, שהיה המנהל הראשון של בית המדרש לרבנים. כן הושר שם ההמנון הפולני והושמעו סממאות פטריוטיות.

אירוע מרכזי שהפך לסמל של ברית אחים בין שני העמים היה ההפגנה שהתקיימה בוורשה ליד הארמון המלכותי, ובה השתתפו גם חברות של בעלי מלאכה יהודים. לאחר שהשוטרים פתחו ביריות על המפגינים נפלו חללים ובראשם הכומר שצעד ובידו צלב. לפי המסופר, את הצלב לקח מידו בחור יהודי בשם מיכאל לנדא, אך גם הוא נורה לאחר מכן. בהפגנה נפצעו 30 יהודים מכלל 200 המפגינים. ביצירות שחברו בעקבות האירוע נתנו משוררים פולנים ביטוי למאורע זה, ובין השאר נתכנה מיכאל לנדא 'דמותו של ישוע, הקרבן היהודי' (וראו להלן).

השלטונות נמנעו זמן מה מלהיכנס לתוך הכנסיות לצורך פיזור ההפגנות שהתקיימו בהן, אך לבסוף נשלחו שוטרים הן לכנסיות והן לשני בתי הכנסת של 'הנאורים', ואסרו כ-2,000 איש. בתגובה נסגרו כל הכנסיות, ובהוראת הרב מייזלס נסגרו גם בתי התפילה היהודיים. בתגובה לסגירה ההפגנתית אסרו השלטונות כ-14,000 איש, בתוכם 2,000 יהודים כולל הרב מייזלס. את הרב מייזלס גירשו השלטונות לקרקוב, ואילו רבים מן העצורים היהודים נשלחו לסיביר.

האירועים שהתאפיינו באחוה פולנית-יהודית נמשכו גם במהלך 1862, ושיאם היה בהתקוממות של ינואר 1863, שבה השתתפו גם יהודים, ובראשם יהודי ורשה. ההיסטוריונים מאפיינים תקופה זו כברית אחים בין שני העמים, שלא הייתה כדוגמתה בתולדות יהודי פולין.

המרד, שפרץ בליל 22 בינואר, החל בתנאים לא נוחים וללא סיכויים להצלחה, והוא אכן נכשל. רבים מן המשתתפים הוגלו לסיביר, אחרים נמלטו למערב אירופה.

בית המדרש לרבנים, שזוהה עם תמיכה במורדים, נסגר בפקודת השלטונות. בספרות הפולנית שקדמה להתקוממות התייחסו יצירות ספרות לא מעטות לנושא היהודי. בספרם של מגדלנה אופלסקי וישראל ברטל נמסרת רשימה של היצירות הללו, ומובא דיון בהן על רקע התקופה.³ ביצירות אלה באה לידי ביטוי תרומת

היהודים למאבק על עצמאות פולין, ויש בהן כאלה הקוראות לסובלנות דתית רכה יותר מבעבר כלפי היהודים. מעניינת במיוחד היא שפת הסמלים החדשה שנוצרה בהן, היונקת מעולם הסמלים והדימויים מן הברית החדשה ומהמקרא. נושא ברית האחים בין הפולנים ליהודים זכה לביטוי ביצירות רבות, והיהודים מתוארים בהן כמי שהקריבו קרבן או היו הם עצמם קרבן שהוקרב על מזבח האחוה בין שני העמים. האגדה על אודות מיכאל לנדא, 'היהודי עם הצלב', שאותה הזכרתי בסקירה ההיסטורית לעיל, נמסרה מפה לאוזן, וזכתה לביטוי גם בספרות הפולנית הכתובה. נכונותו של לנדא להקריב את חייו מקושרת ביצירות למותו של יהודי אחר על הצלב – ישו המשיח. כך, האירוע של 'היהודי עם הצלב' שהתרחש טרם ההתקוממות הפולנית קיבל אופי משיחי של הקרבה ותחייה, והברית בין שני העמים נתפסה כחתומה בדם היהודי שנשפך למען פולין. הדבר בולט במיוחד ביצירתו מ־1861 של ציפריאן קמיל נורביד, 'יהודי פולין' (Zydowie polscy), שבה גם מודגש הדמיון בין היהודים לבין האומה הפולנית־הנוצרית, המתוארת כאומה שנבחרה על ידי האלוהים. היהודים בנכונותם לחלוק את הגורל הפולני נתפסו כבעלי זהות רוחנית עם העם הפולני. זהות זו בין שני העמים הנבחרים, 'ישראל החדשה' (הפולנים) ו'ישראל הישנה' (היהודים), זכתה לביטוי למשל ביצירתו של ז' פליטוביץ', ובעיקר בשירו מ־1864 'בני ישראל' (Synowie Izraela).

בתחום הסימבוליקה אנו מוצאים שנפילת ורשה הושוותה לנפילת ירושלים, פולין הושוותה ואף נקראה ציון, הלוחמים המתקוממים וזהו עם המכבים, כישלון ההתקוממות וזהו עם חורבן בית המקדש, והכאב וההשפלה שבאו בעקבותיו הושוו לגלות בבל. קינות ירמיהו נתפסו כמשקפות את ההתנסויות בעקבות כישלון ההתקוממות הפולנית. ההתייחסות למכבים שהוזכרה לעיל מופיעה ביצירות רבות, ונורביד (ראו לעיל) מכנה את היהודים שהצטרפו למרד 'המכבים של רחובות ורשה'.⁴ ניתן לסכם אם כן, שגם הדיון ההיסטורי על התקופה וגם הספרות הפולנית יוצרים נרטיב של אחווה ושל ברית אחים בין פולנים ליהודים בהתקוממות הפולנית של 1863. נעבור עתה לדון בסיפורי העם היהודיים על התקופה, במטרה לבחון אם הם תומכים בנרטיב זה.

4 היחס אל 'השאלה היהודית' בספרות הפולנית השתנה בשנים שלאחר כישלון המרד. בעניין זה ראו אופלסקי וברטל (לעיל הערה 3), עמ' 98-103.

סיפורי העם של יהודי פולין על ההתקוממות

כמו אירועים מרכזיים אחרים בתולדות פולין, גם המרד הפולני של 1863 קיבל ביטוי בסיפורי העם של יהודי פולין.⁵ אם ביחס לאירועים מוקדמים יותר נאלץ חוקר התרבות העממית לערוך 'אתנוגרפיה לתוך ההיסטוריה', ולתור אחר סיפורים עממיים שזכו להירשם במקרה, או מפני ששירתו עניין אחר, הרי במקרה של המרד הפולני של 1863 מדובר במועד שבו התחילו גם האיסוף והמחקר של הפולקלור היהודי במזרח אירופה. למרבה המזל, הסיפורים לא רק נרשמו, אלא גם כונסו ופורסמו על ידי הרושם, א' אלמי, אף על פי שלא זכו עד היום לדיון פולקלוריסטי, להוציא הסקירה המובאת בספרו של איציק גוטסמן.⁶

אקדים מילים מספר על הרושם א' אלמי ועל הקובץ שפרסם. א' אלמי הוא שם העט של אליה חיים שפס, שנולד בוורשה בשנת 1892 ומת בניו יורק ב-1968. אלמי נולד וגדל ברובע עוני של ורשה, בקרבת העולם היהודי התחתון של גנבים, סרסורים וזונות. כבר כנער החל לכתוב בלדות לזמרי רחוב. החל מ-1909 היה חבר בקבוצת אספני הפולקלור בראשותו של נח פרילוצקי בוורשה,⁷ ואף הפך למעין היסטוריון של הקבוצה. ב-1912 היגר לארה"ב ובה נודע כעיתונאי וכמשורר חשוב שכתב ביידיש. הוא פרסם ספרים רבים, בהם את זיכרונותיו על הסצנה הספרותית בוורשה, במיוחד על י"ל פרץ.⁸ עם הצטרפותו לקבוצת הפולקלוריסטים בראשותו

- 5 האירוע קיבל ביטוי גם בספרות הכתובה, בעברית וביידיש. אינני עוסקת כאן בספרות הכתובה, שזכתה לדיון הן בספרם של אופלסקי וברטל (שם) והן במאמרו של ברטל I. Bartal, 'Loyalty to the Crown or Polish Patriotism? The Metamorphoses of an Anti-Polish story of the 1863 Insurrection', *Polin: Studies in Polish Jewry*, 1 (1986), pp. 81-95. היצירות הנדונות במחקריהם אינן מוורשה, שהייתה מרכז המרד, אלא מאזורים מרוחקים יותר, ואילו סיפורי העם, שנרשמו על ידי אלמי בוורשה, אינם זוכים לאזכור.
- 6 I. Gottesman, *Defining the Yiddish Nation: The Jewish Folklorists of Poland*, Detroit 2003, pp. 8-11
- 7 על נח פרילוצקי ראו גוטסמן (שם) עמ' 35-50; H. Bar-Itzhak, *Pioneers of Jewish Ethnography and Folkloristics in Eastern Europe*, Ljubljana 2010, pp. 22-23
- 8 בין כתביו: די צווייטע עקזיסטענץ, 1921; ביי די ראנדן, 1923; אין עליאש'ס קיניגרייך: הומאריסטישע ליבעס-לידער, 1924; די כינעזישע פילאזאפיע און פאעזיע, 1925; די רייד פון בורא, 1927; פאר די ליכט: לידער, 1927; הומאריסטישע שריפטן, 1928; מענטש און וועלט: שמועסן, 1928; אויפן וועג פון די געטער: הייליקע שריפטן און מיטאלאגישע געשיכטן פון די עגיפטער, הינרוסן, יאפאנער און אינדיאנער, 1929; ליטערארישע נסיעות, 1931; מיט זיך און מיט אנדערע: עפיזאדען און דערציילונגען, 1932; געקליבענע לידער, 1933; מענטש און אידייען, 1933; קריטיק און פאלעמיק, 1939; געזאנג און געווייזן, 1943; די אידישע קאמאנוועלט און אייער צוקונפט: א ווארט צו די אידען אין די אמעריקאנער

של נח פרילוצקי, החל לאסוף חומרי פולקלור, בעיקר מבני משפחתו. בקובץ הראשון ובקובץ השני של שירי עם בעריכתו של פרילוצקי פורסמו גם תשעה שירים מפי אמו של אליה חיים שפס, רייזל גיטל שפס, ומפי סבתו, חיה שפס. נראה לי שתרומתו המרכזית של אלמי, שנודע בעיקר כפובליציסט ומשורר, לחקר הפולקלור, היא האסופה של אגדות יהודיות על ההתקוממות הפולנית של 1863, שבהן אדון כאן.

הסיפורים פורסמו לראשונה בעיתון היומי הוורשאי 'מאמענט' בעריכת צבי פרילוצקי (אביו של נח פרילוצקי), שבו היה אלמי חבר מערכת (1910-1911). על פי עדותו, לאחר שפולין זכתה לעצמאות ב-1918, החלו להפציר בו לפרסם את הסיפורים כקובץ. הקובץ פורסם לראשונה בידיש ב-1927 (את המבוא כתב אלמי ב-1925 בניו יורק), בדפוס גאלדפארב בוורשה, וכותרתו הייתה: '1863' (יידישע פאווסטאניע־מעשהלעך)', היינו – '1863' (אגדות התקוממות יהודיות)⁹. ב-1929 הוא פורסם בפולנית בתרגומו של שמואל הירשהורן, בדפוס פריד ושות' בוורשה, בכותרת: *Legandy Żydowskie o Powstaniu 1863*.¹⁰ מדובר בתשעה עשר סיפורים. שבעה עשר מהם נרשמו מפי סבתו של אלמי, חיה שפס, שנולדה בנאשילסק (Nasielsk) ונפטרה בוורשה ב-1918, בגיל 82. במבוא לספר מעיד אלמי על כישרונה כמספרת וכמבצעת של שירי עם שאותם שמעה מאמה ומסבתה. לסיפורים על ההתקוממות של 1863 התוודע אלמי כבר בילדותו, עת נהגה הסבתא לספר את סיפורי המרד, שבו השתתף גם בעלה הראשון. כאשר החליט לרשום אותם, ביקש ממנה לחזור ולספרם. לדבריו, הוא לא שינה את הנוסח של סיפוריה, אך לצורך הפרסום בעיתון שינה את האופן שבו הגתה את המילים. בהשוותו את הנוסחים שזכר מילדותו לאלו שרשם מפיה לצורך פרסום, העלה השערה, שאולי היא סיגה וייפתה את הנוסחים משום שידעה שהם עתידיים להתפרסם. עם זאת, הוא גם סיג השערה זו באומרו: 'אך ייתכן שזה רק נדמה לי, מפני ששנינו, גם אני וגם סבתא שלי, היינו צעירים הרבה יותר וזיכרונה היה צלול יותר...'¹¹ (תרגום שלי).

לענדער, 1944; מאמענטן פון א לעבן: זכרונות, בילדער און עפיזאדן, 1948; לעצטע געזאנגען, 1954; שלום אש – א סך הכל, 1958; אין געראנגל פון אידיען: עסייען, 1957; חשבון און סך הכל: קאפיטלען פון מיין ספר החיים וזכרונות און מחשבות, 1959; ספינאזא קאנטרא ספינאזא, 1963.

9 א' אלמי, 1863' (יידישע פאווסטאניע־מעשהלעך), ווארשע 1927.

10 A. Almi, *Legandy Żydowskie o Powstaniu 1863 r.*, przetł. S. Hirszhorn, Warszawa 1929

11 אלמי (לעיל הערה 9), עמ' IX. בספרו של איציק גוטסמן מופיע אי־דיוק בהקשר זה. הוא טוען שאלמי כתב כביכול שהוא משער שסבתו הקנתה להם לכוש פולני בגלל הפרסום

שניים מן הסיפורים בקובץ סופרו על ידי קשיש אחר, ששמו שלמה הירש ליקרמן. אלמי שמע מפיו סיפור נוסף, אך לא רשם אותו, בהיותו זהה לסיפור שסיפרה סבתו. בדיעבד הצטער על כך ועל שלא השווה ביניהם, אלא שכדבריו 'בימים ההם לא הייתי מנוסה במחקר הפולקלור ועל כן הזנחתי "זוטות" מעין אלו' (שם). עצם העובדה שנחשף לשני נוסחים של אותו סיפור הובילה אותו למסקנה שאכן מדובר בסיפורים שרווחו בעם.

אלמי מציין את הערך האמנותי של הסיפורים, העשירים באפיוזודות וביסודות דמיוניים ולגנדריים ועל כן עשויים לשמש כחומר נדיר לאמן היהודי. אך הוא גם טוען שאולי 'הם אפילו יפים יותר בדמותם הקיימת, כהווייתם בפי העם, כפי שסופרו מפי סבתא שלי ומפי כל הסבתות והסבים באשר הם' (שם, עמ' X). אלמי מייחס לסיפורים גם ערך תרבותי-היסטורי ופוליטי באומרו: 'כל אחד מהם עשוי להצביע לאיזה כיוון פנה וקלע המוח היהודי בפולין' (שם, עמ' VIII).

זוהי גם השאלה שהצבתי לעצמי בבחינת הסיפורים: לאיזה כיוון פנה המוח היהודי באותם ימים, כפי שהדבר משתקף בסיפורי העם. מה ניתן ללמוד מן הסיפורים על החברה המספרת, על פוליטיקת הזהויות של יהודי פולין ועל האופן שבו תפס היהודי את השתקפותו בעיני הפולני. במילים אחרות – מהו הנרטיב העממי שנוצר באמצעות מכלול הסיפורים בכל הקשור ליהודי פולין בהקשר להתקוממות של 1863, והאם הנרטיב העממי כפי שהוא נשמר בזיכרון¹² עולה בקנה אחד עם הנרטיב ההיסטורי, הרואה כאמור את התקופה כאפיוזודה של אחווה בין העם הפולני לעם היהודי, שלא הייתה דוגמתה בתולדות העם היהודי בפולין.

הסוגה

כל הסיפורים בקובץ שייכים לסוגת האגדה (legend), היינו סיפורים המתקשרים לזמן ולמקום ספציפיים, זוכים לאמונה של החברה המספרת ומבטאים את האמת הקיומית שלה – הערכים, הנורמות, האמונות והדעות. האגדות הן אגדות היסטוריות, הסובבות סביב אירוע ההתקוממות הפולנית של שנת 1863. מצוינים בהן שמות יישובים ורחובות וזמני ההתרחשות, והדמויות הן לרוב דמויות בעלות שם, לעתים שמות פרטיים בלבד אך לעתים גם שמות משפחה, ובכך הן מוצגות כדמויות

העתידי בעיתון. דבר זה לא נאמר כלל על ידי אלמי, אלא הוא טען שאולי היא סיגה וייפתה את הסיפורים. ככל מקרה, מדובר בפרסום בעיתון היהודי בידיש 'מאמענט', והסיפורים עצמם אין בהם כל 'לבוש פולני'.

12 יש לזכור שאף על פי שהסיפורים סופרו לאלמי בילדותו, הסיפורים שרשם סופרו לו שנים לאחר המרד, כפי שניתן ללמוד מתאריכי הפרסום.

ממשיות. רוב האגדות הן אגדות ריאליסטיות, חלקן אגדות קודש, ואחת – אגדת שדים. על פי הסיווג הקיים היום ניתן לראות את האגדות כאגדות בנות הזמן שבו סופר (contemporary legends), חלקן הן אגדות אורבניות אטיולוגיות המבקשות להסביר תופעה אורבנית, כמו המנגינה שניתן לשמוע באזור מסוים בעיר שבו הומת העוזר לחזן, שהיה בעל קול פעמונים, או מדוע נקרא בית מסוים – 'הבית המקולל'.

בין שני המחנות

הממצא הכולט העולה מניתוח הסיפורים הוא תפיסת היהודי את עצמו כמי שניצב בין שני הצדדים הלוחמים, בין השלטון הרוסי לבין המורדים הפולנים, ולוקה משניהם. כאשר גיבור הסיפור הוא בן הדור המבוגר, מודגש חוסר ההבנה הבסיסי והעמוק של שני המחנות כלפי עולם הערכים היהודי.

נעניין בסיפור 'הרואה ואינו נראה' הפותח את הקובץ.¹³

דער רואה ואינו נראה

גערופן האָט מען אים 'שמחלע זקן', אָדער 'רואה ואינו נראה'. צו יענער צייט איז ער שוין געווען אַ זקן פון א יאָר 80 און אַלטע לייט האָבן דערציילט, אז מיט פּופציק יאָר פריער האָט ער פּונקט אזוי אויסגעזען... פּלוצלונג איז ער פּאַרפאלן געוואָרן און קיינער האָט נישט געוואוסט וואו ער איז אַהינגעקומען. זיין נעלם-ווערן איז פּונקט אזוי וואונדערבאַר ווי זיין גאַנץ לעבן.

שמחלע זקן איז געווען א ייד אן אביון און געוואוינט אין א האלב איינגעפאלן הייזל אויף שימאנאָוסקי גאס (א גאס, וואָס האָט מיט יאָרן צוריק עקזיסטירט אין ווארשע. דאָרט וואו ס'איז דערנאָך געבויט געוואָרן דער ציטאדעל); חוץ דעם איז עס אים געגאנגען מיט דער פּוטער אראָפּ. דאָס ווייב זיינס איז אים אוועקגעקומען אין אַ קימפעט; דאָס קינד, וואָס איז אים נאָך איר געבליבן, איז ארויסגעפאלן פון פענסטער, ווען עס איז דריי יאָר אַלט געווען, און געהרגעט געוואָרן.

נאָר שמחלע זקן האָט אלץ פּאַרליב גענומען, פּאַרשטייענדיק, אז עס איז פון גאָט און אז אזוי דאַרף צו זיין. און ער האָט זיך אָפּגעבען מיט צדקה און גוטע מעשים. איז דאָך א קשיא: ווי קאָן א ייד, וואָס איז א קבצן אין אלע פּאַלעס, זיך אָפּגעבען מיט צדקה? אָבער אז א מענטש וויל טון צדקה, געפינט ער שוין א וועג און שמחלע האָט זיך געפונען זיין וועג: ער איז ארומגעגאנגען צווישן די ווארשעווער רייכע יידן און ביי זיי אויפגעקליבן פאַר

13 אלמי (לעיל הערה 9), עמ' 13-17. הכתיב ביידיש נמסר באופן שבו הוא מופיע בספר.

אַרִימֵעֵלֵיִיט. איז ער געוואָר געוואָרן, אז ערגעץ געפינט זיך א הונגערִיקער, האָט ער שוין נישט גערוט ביז ער האָט יענעם באַזאַרַגט מיט אלעס נויטיקע; ווינטער האָט ער צו נויטבאדערפטיקע צוגעשטעלט קוילן און האָלץ, וועלכע ער האָט צונויפגעשלעפט שטיקלעכווייז פון גאַנץ ווארשע.

אַליין האָט ער פון די אַלע זאַכן נישט טועם געווען. דערנערט האָט ער זיך דערפון, וואָס ער האָט עמיצן אונטערגעטראָגן א פעקל, אונטערגעשטופט א וועגעלע און אנדערע אַזעלכע אַרבעט, פאר וועלכע ער האָט באקומען א שיבוש... עס איז גרינג צו פארשטיין, אז אלע, וואָס האָבן געקענט שמחהלען, האָבן אים ליב געהאט און אים געאַכט פאר זיין גוטסקייט און גאַטספאַרטיקייט, בפרט, אז ער איז טאַקע געווען א גרויסער בקי אין די דראַבנע אותיות און יעדן שבת פלעגט ער אין שול לערנען מיט אַן עדה יידן.

בעת דער פּאָווסטאַניע האָט זיך שמחהלע אמאָל דערוואוסט, אז אין די וועלדער געפינען זיך מענטשן, וואָס האָבן ממש נישט מיט וואָס דאָס הארץ צו דערבאַפן. און ער איז אַזש אויפגעציטערט: ס'טייטש, ביי אים אין טאַרבע געפינט זיך אזוי פיל עסנוואַרג און מענטשן זאָלן ליידן הונגער! האָט ער געכאַפט די טאַרבע און זיך געלאָזט אין וואַלד אריין; אויפן וועג באגעגנט אים א באקאנטער און פּרעגט אים: 'וואו גייט איר דאָס, שמחהלע?' אין לאגער אַריין צו די פּאָווסטאַנצעס, ענטפערט ער הויך.

- ש - א! - אַט זיך דער באַקאנטער דערשראַקן, - מ'קאָן נאָך דערהרן. שמחהלע קאָן אָבער נישט פארשטיין פארוואָס מ'דאַרף זיך היטן. טוט ער, חלילה, א חטא? ער גייט דאָך העלפן הונגערִיקע, טון א מצווה... דער באַקאנטער וויל אים אָפהאַלטן, אָבער שמחהלע וויל פון גאַרנישט הערן און ער לאָזט זיך ווייטער אין וועג אַריין.

אז שמחהלע איז געקומען אין וואלד אַריין, האָט ער זיך געפרעגט ביי יעדן, וואָס ער האָט באַגעגנט, וואו די פּאָווסטאַנצעס זענען. טייל האָבן זיך אָפּגערוקט מיט שרעק און אנדערע האָבן געמיינט, אז דער ייד איז משוגע. אָבער צום סוף האָט ער אָנגעטראָפן אויף די פּאָווסטאַנצעס גופא און אַז זיי האָבן געהערט נאָך וואָס ער האָט זיינע אלטע פיס געשלעפט אזוי ווייט, האָבן זיי אין זיינע אויגן דערקענט, אז ער מיינט עס ערלעך און אים פּיין אויפגענומען.

פון דאַמאָלט אָן איז שמחהלע זקן יעדן טאָג געגאנגען אין וואַלד מיט פולע טאַרבעס עסן און מיט דער צייט איז ער ביי די פּאָווסטאַנצעס געוואָרן אַ גאַנצער שליח. זיי האָבן אים געגעבן געלט אויף איינקויפן פאַרשיידענע קליידערוואַרג און עסן - און ער האָט אַלץ פּינקטלעך דורכגעפירט. ער

איז פאָר זיי געווען ווי געוואונטשן, ווייל אויף אַזאַ אַלטן פּרוּמען יידן האָט קיינער נישט געקענט וואָרפן קיין חשד.

מיט דער צייט אָבער האָט זיך פּאַניע דערוואוסט, אַז עפעס אַ יידל שטעלט צו די בונטאַוושטשיקעס פּראַוויאַנט און מ'האַט אים גענומען היטן. פּאַניע האָט אים אָבער נישט געקענט פּאַקן. טיילמאָל איז ער דורכגעגאַנגען דורך דעם רוסישן מיליטער און קיינער פון זיי האָט אים נישט געזען. פּאַניע האָט זיך מייאש געווען אים צו כּאַפּן און אפילו אויפּגעהערט צו גלויבן אין דער גאַנצער מעשה מיט דעם אַלטן יידן.

מאַכט זיך איינמאָל א מעשה, אז ווי שמחחלע גייט זיך אזוי אין וואלד מיט אַ פּולער טאַרבע, הערט ער ווי מען קרעכצט. ער קוקט זיך ארום פון וואַנען דאָס קרעכצן קומט, זעט ער, אז אויף דער ערד נעבן א בוים ליגן צוויי פּאַרוואונדעטע רוסישע זעלנער און בעטן הילף. האָט אים אַ שטאַרק רחמנות ארומגענומען צו די אומגליקלעכע און ער האָט זיי געהאַלפן אויף וויפּיל ער האָט געקענט; ער האָט פּאַרכונדן זייערע וואונדן, געגעבן זיי צו ביסלעך מילך, וואָס ער האָט ביי זיך געהאַט. נאָר עס איז שוין געווען צו שפעט און איין סאָלדאַט איז ביי אים אונטער די הענט געשטאַרבן, דעם צווייטן האָט ער גענומען אויף די פלייצעס און אים געטראָגן, ביז ער האָט אָנגעגענגט א פּורל, וואָס האָט דעם געראַגירטן אַרויפּגענומען און שמחחלע האָט אים אָפּגעפירט קיין ווארשע אין שפיטאַל פון 'רויטן קרייץ'.

די רוסישע נאטשאלסטוואָ האָט אים באַדאַנקט און, ווי מען זאָגט, האָט ער אויך געקריגן א מעדאַל. נאָר אז די פּאַווסטאַנצעס האָבן זיך דערוואוסט, אז ער האָט געהאַלפן רוסישע סאָלדאַטן, זענען זיי אויף אים בייז געוואָרן און אים מער נישט געוואָלט צולאָזן צו זיך. שמחחלע האָט דערפון געהאַט גרויס קרענקונג און ער האָט בשום־אופן נישט געקענט פּאַרשטיין, וואָס מען וויל פון אים האָבן – ער האָט דאָך געהאַלפן אומגליקלעכע!

א שטיקל צייט שפעטער האָט אים עמיצער פּאַרמסרט ביי נאטשאלסטוואָ, אז ער איז דאָס דער ייד, וואָס שטעלט צו פּראַוויאַנט צו די פּאַווסטאַנצעס און מען האָט אים אַרעסטירט. נאָר דער זכות פון דעם רוסישן סאָלדאַט, וועלכן ער האָט געהאַלפן, האָט אים געראַטעוועט פון טויט. נאָכדעם איז שמחחלע פּלוצלונג פּאַרשוואונדן און מ'האַט קיינמאָל נישט אויסגעפונען וואָס ער איז אַהינגעקומען.

הרואה ואינו נראה

קראו לו 'שמחה'לה הזקן', או 'הרואה ואינו נראה'. בימים ההם כבר היה זקן בן 80, והקשישים נהגו לספר שאפילו לפני חמישים שנה הוא נראה אז כעתה... לפתע פתאום נעלם ואיש לא ידע היכן הוא נמצא. ההיעלמות שלו הייתה אפופה פלאים וכך גם כל חייו.

שמחה'לה הזקן היה יהודי אביון. הוא התגורר בבקתה מתפוררת למחצה, ברחוב שימאנובסקי (רחוב זה היה קיים פעם בוורשה. ואילו מקץ שנים בנו שם מצודה). יתר על כן, לא היה לו מזל, והכול נמרח כחמאה על הפנים. אשתו נפטרה תוך כדי לידה; התינוק שנותר אחריה נשמט ונפל מן החלון בהגיעו לגיל שלוש. נפל ונהרג.

ואילו שמחה'לה הזקן קיבל הכול באהבה, בהבינו שהכול מאלוהים ושכך צריך להיות. הוא הקדיש את זמנו לעשיית צדקה ומעשים טובים. ובכל זאת יש כאן קושיה: כיצד מסוגל יהודי, קבצן מכול וכול, להקדיש את זמנו למעשי צדקה? אלא שהתירוץ הוא: אם האדם באמת רוצה לעשות צדקה, הוא כבר מוצא דרך. ושמחה'לה אמנם מצא את דרכו: הוא היה משוטט בין היהודים העשירים בוורשה ומקבץ למען העניים. אם נודע לו שאי שם נמצא אדם רעב ללחם, לא נח עד אשר צייד אותו בכל הדרוש. בחורף הביא פחם ועצים לנצרכים. את חומרי ההסקה אסף חתיכות חתיכות מכל הצרות ורשה. מכל זה לא נטל לעצמו דבר. הוא התפרנס מכך שלמען פלוני היה סוחר חבילה ולמען אלמוני היה גורר עגלת יד. בתמורה היו מעניקים לו דבר קל ערך... לא קשה להבין שכל מי שהכיר את שמחה'לה אהב אותו, והכול כיבדו אותו על טוב ליבו ועל יראת האלוהים שבו. בפרט כיוון שהיה בקי באותיות הקטנות, ומדי שבת נהג ללמוד בבית הכנסת עם עדה של יהודים. בימי מרד (הפולנים) נודע פעם לשמחה'לה, שביערות נמצאים אנשים שממש אין להם במה להשיב את נפשם. הוא הזדעזע: הייתכן? תרמילו מלא דברי מזון ושם אנשים יסבלו רעב?! הוא חטף את תרמילו ויצא אל היער. בדרך פגש בו מפר ושאל אותו: 'לאן אתה צועד, שמחה'לה?'. והוא השיב בקול רם: 'אל המחנה, אל המורדים'.

ש - א! - נבעת המכר - מישהו עלול לשמוע.

14 כל הסיפורים תורגמו על ידי לעברית, ויש בכונתי לפרסמם כספר, בליווי דיון בכל סיפור וסיפור. אני מודה לעמיתיי ד"ר שלום לוריא ז"ל שהעיר והאיר. אני מודה גם לסוקרת האנונימית על הצעותיה המועילות בעניין זה.

אלא ששמחה'לה אינו יכול להבין מפני מה יש להיזהר. כלום חטא ועברה עברה, חס וחלילה? הרי הוא הולך לעזור לרעבים, לקיים מצווה... המכר רוצה לעצור בעדו, אך שמחה'לה אינו מוכן אפילו לשמוע, והוא ממשיך בדרכו. כאשר הגיע שמחה'לה אל היער, שאל כל אדם שפגש בו היכן המורדים. אחדים נרתעו בבעתה, ואחרים חשבו שהיהודי הזה משוגע, אך בסופו של דבר הוא פגש את המורדים. כאשר הם שמעו מפיו לשם מה גרר את רגליו הזקנות מרחק כה רב, והכירו על פי מבע עיניו שכוונותיו הגונות, קיבלו אותו ברצון.

ומאו ואילך צעד שמחה'לה הזקן יום יום ליער ובירו תרמילים מלאי מזון. לאט לאט הפך שליח המורדים לכלל דבר. הם נתנו בידו כסף וביקשו שיקנה להם דברי לבוש שונים ומזון, והוא מילא בדייקנות את כל הוראותיהם. והוא אכן היה עבורם כמשאלה שהתגשמה, משום שאיש לא היה חושד ביהודי זקן וירא אלוהים כמוהו.

במרוצת הזמן נודע לפִּוּנִיָּה [כינוי אופייני לשלטון הרוסי], שמסתובב כאן יהודון ומספק למורדים ציוד ומזון. הם הטילו עליו מעקב, אלא שפונייה לא הצליח להפילו בפת. לפעמים הוא היה עובר את הצבא הרוסי ואיש לא היה משגיח בו. פונייה התיימש ככר מן האפשרות ללכוד אותו, ואפילו חדל להאמין בכל הסיפור על אודות היהודי הזקן.

והנה קרה מקרה, ובעת שהלך שמחה'לה ביער ותרמיל גדוש על גבו, שמע קולות של גניחה. הוא הביט כה וכה וביקש לגלות מאין מגיע קול הגניחה, והבחין בשני חיילים רוסים פצועים ששכבו על האדמה ליד אחד העצים, נאנחו וקראו לעזרה. נכמרו רחמיו על האומללים והוא עזר להם כפי יכולתו. הוא חבש את פצעיהם, השקה אותם במעט חלב שהיה ברישותו, אלא שאיחר את המועד. אחד החיילים נפטר ממש בשעה ששמחה'לה תמך בו בידיו. את החייל השני הוא הרים ונשא על גבו עד אשר פגש בעגלה. הוא העלה עליה את הפצוע והביא אותו לוורשה, אל בית החולים של 'הצלב האדום'. המפקדה הרוסית הביעה את תודתה, וכפי שאומרים, הוא גם קיבל מדליה. אבל כאשר נודע למתקוממים ששמחה'לה עזר לחיילים רוסים, הם כעסו ולא נתנו לו להתקרב אליהם. שמחה'לה הצטער על כך צער רב, ובשום אופן לא היה מסוגל להבין מה היה להם נגדו. הרי הוא רק עזר לאומללים. מקץ זמן לא רב הלשין עליו פלוני לרשות [וסיפר], שהוא היהודי שנהג לספק למורדים מזון. אסרו אותו. אלא שעמדה לו זכות החייל שהציל, והצילה אותו ממוות. אחר כך נעלם שמחה'לה פתאום, ולא נודע לאיש היכן מקומו.

פתיחת הסיפור מקדימה את המאוחר, ובכך מעוררת סקרנות באשר למה שיסופר בהמשך: מיהו שמחה'לה הזקן, מדוע כונה 'הרואה ואינו נראה', ומדוע נעלם היעלמות מסתורית.

בחלקו הראשון של הסיפור מוצג הגיבור, שמחה'לה הזקן, יהודי אביון, מעין נציג טיפוסי של האביונים היהודים של ורשה. אך למרות עוניו ולמרות הגורל הקשה שפקד אותו, הוא מאופיין גם כאיש תם וישר, אוהב בריות, וכשמו כן הוא – שמחה בחלקו, ועושה צדקה למרות עוניו הרב, מבלי ליטול דבר לעצמו. מצד אחד, מדובר בדמות של יהודי פשוט, אך מאידך גיסא זהו גם אפיון השמור בסיפורת העממית היהודית לאחד מל"ו הצדיקים.

מכאן שפועלו של שמחה'לה בכלל וכלפי המורדים בפרט מובן למאזין היהודי. עזרתו למורדים אינה ניתנת משיקולי כדאיות, אלא היא פועל יוצא של תפיסת העולם היהודית של עשיית צדקה. על כן, כשהוא שומע שביערות מסתובבים אנשים רעבים, הוא אץ לעזור להם. הוא אינו שועה למי שמנסה לעצור בערו, 'שמחה'לה אינו יכול להבין מפני מה יש להיזהר. כלום חטא ועבר עברה חס וחלילה? הרי הוא הולך לעזור לרעבים, לקיים מצווה...! למרות היותו מסייע למורדים, כאשר הוא נתקל בשני חיילים רוסים פצועים הוא מנסה לעזור גם להם ומצליח להציל אחד מהם. על סיועו למורדים הוא נרדף על ידי הרוסים, ועל סיועו לפצועים הרוסים הוא מוקע על ידי המורדים. הוא עצמו אינו מצליח להבין זאת, שהרי הוא פעל מתוך עולם הערכים היהודי כאוהב אדם, וביקש לקיים מצווה. בעיני העולם הלא-יהודי הוא רואה ואינו נראה עוד טרם היעלמו. אין תמה שהפתרון הסיפורי לקיום, במציאות בלתי אפשרית ונעדרת הבנה למהות היהודית, הוא היעלמות. שמחה'לה נעלם ואיש אינו יודע לאן. קונוטציה מורכבת לדמותו של אליהו הנביא הנתקל בכפיות טובה, ונעלם שלא על מנת לשוב.

בסיפור אחר ששמו 'האפיר שעה', מאלצים המורדים כובען יהודי לתפור להם כובעים של צבא פולין. הרוסים מגלים את הכובעים, תולים את הבעל ומבקשים למחרת להתעלל באישה, אך בהגיעם הם מגלים ששערה הלבין בין לילה, בגיל עשרים. גם בסיפור 'כל נדרי שהופר' ניצבים היהודים בין שני המחנות. מסופר בו על קהילה יהודית המתכנסת בבית הכנסת ביום הכיפורים, ועצבות רבה שורה עליהם: שני חברים בקהילה הוצאו להורג. האחד – על ידי הרוסים, כיוון שנחשד בסיוע למורדים, האחר – על ידי המורדים הפולנים, כיוון שנחשד בסיוע לרוסים. במצב זה של חוסר אונים הפתרון הסיפורי הוא עזרה על-טבעית: הופעת הבעל המת, המציל את אשתו, שנחטפה על ידי המורדים, ואת הקהילה כולה.

הימצאותם של היהודים בין שני המחנות מקבלת ביטוי קיצוני בסיפור 'תקיעת כף'. בסיפור זה, אח אחד, מיכאל, נוסע לפטרבורג, מתנצר ונעשה קצין בצבא הרוסי,

והאח השני, נחום, מצטרף למתקוממים. נחום המורד יורה והורג את אחיו, הקצין הרוסי, ואילו נחום נתלה על ידי הרוסים.

בין אבות לבנים

ההסתייגות מן הרוסים והעדפת הצד הפולני מופיעים בכל הסיפורים, אך ברבים מהם יש ביטוי גם לחשש מן המורדים. ברבים מן הסיפורים מתקיים על רקע זה עימות בין־דורי בין אבות לבנים. האבות מסתייגים מן המורדים ואוסרים על הבנים להתערב ביניהם, כשהם מצפים לגרוע מכול. לעתים מוצגת הצטרפותם של הבנים והבנות למורדים כשלב סופי בתהליך שראשיתו בפריקת עול המסורת. הבנים מצרדים במורדים, מצטרפים אליהם ומסייעים להם באופנים שונים. הזדהות מוחלטת עם ההתקוממות הלאומית הפולנית מקבלת ביטוי בסיפור 'שלושה אחים', שבו אומר אחד הבנים לאביו: 'עתה פרץ בארץ הזאת מרד [...] ואנו מבקשים להשתחרר'. התוצאות של ההצטרפות למורדים הן בסופו של דבר הרות אסון: מות ההורים או הבנים, מות המשפחה כולה, התנצרות, טירוף, בריחה.

בין עיר ליער

העיר (ולעתים העיירה) והיער מופיעים כמעט בכל סיפור, ויוצרים אופוזיציה בינארית מרחבית. העיר היא מקום המחיה היהודי. בסיפורים היא מטפורה למקום הידוע והמוכר, ועל כן גם המוגן. אך היא ביטוי גם לדרך החיים היהודית-המסורתית, ולכן גם המגבילה. היער הוא המקום שבו שוכנים המורדים. הוא משמש מטפורה למרחב פרוץ ומסוכן, אך גם מביטח הרפתקה חדשה, נושא עמו הבטחה לשינוי קיומי, לפריצת גבולות ולהתערבות בין בני העם הפולני. עם זאת, כפי שנראה, השהות בו היא בסופו של דבר הרת אסון.

המרחב משמש אמצעי לאפיון הזהות המורכבת וההיברידית של הצעיר היהודי בזמן ההתקוממות. זהות זו מורכבת מעולם הדת והמסורת של האבות והאימהות, ומן הכמיהה להשתלב ואולי גם להיטמע בחברה הפולנית, חברה המבקשת לעצמה עצמאות, ואשר בתקופה טעונה זו מגלה נכונות להיפתח כלפי המיעוט היהודי. כאשר הבנים בסיפורים נשארים ביער, הישארותם נושאת עמה פגיעה ומוות. לעתים, בעקבות אירוע טראומטי או התגלות על־טבעית, מחליטים הבנים לשוב אל עירם ואל ביתם, אך זוהי שיבה מאוחרת, וגם היא אינה נושאת עמה גאולה. בסיפור 'שלושה אחים' שומעים הבנים שהצטרפו למורדים את קולו של אביהם, שנהרג בידי המורדים, קורא בשמם. לאחר מכן הם נעלמים ממחנה המורדים. אך

היפרדותם מן המורדים אינה בגדר ישועה: לאחר שלושה ימים מושים את גופותיהם מנהר הוויסלה.

בסיפור 'חיימל פרוש' מסופר על ר' לייבוש, שלו שישה בנים. כולם מצטרפים להתקוממות למרות רצון האב, להוציא את חיימל השוהה בחוץ לארץ. כל הבנים נהרגים ביער במהלך הקרבות ואחד מהם נתלה על ידי הרוסים. עם שובו של חיימל, משיבוע אותו האב שלא להצטרף למורדים, והוא אכן נשבע. אלא שלאחר מות ההורים מצטרף גם הוא לשורות המורדים. ואביא להלן את סיום הסיפור:¹⁵

[...] מיט עטלעכע טעג שפעטער איז שוין חיים געווען איינער פון די 'פאָווסטאַנצעס'.

איינמאָל, ווען ער איז געלעגן אין וואָלד מיט אַ מחנה 'פאָווסטאַנצעס', זיך באַהאַלנדיק פון רוסישן מיליטער, איז ער פלוצלונג אויפגעשפרונגען ווי אַ פאַרוואַנדטע חיה: ער האָט דערזען אינמיטן וואָלד שטיין זיין פאָטערס הויז, אין וועלכן ער איז דערצויגן געוואָרן. ער האָט זיך דערמאָנט אין דער שבועה, וואָס ער האָט געהאַט געגעבן זיין פאָטער, אז ער וועט נישט פאַרלאָזן דאָס הויז און עס האָט אים אַרומגענומען אַן אומגעהויערע שרעק. ער האָט געפרעגט זיינע חברים צי זיי זעען אויך דאָס הויז, נאָר קיינער האָט עס נישט געזען. חיים איז נאָך דערשראָקענער געוואָרן און האָט אַנגעהויבן לויפן איבערן וואָלד אַ צעטומלטער, און דאָס הויז איז אים אומעטום נאָכגעלאָפן. ער האָט געשריען מיט פאַרצווייפלטע קולות און איז מיט אַלע כחות געלאָפן; עס האָט אָבער גאַרנישט געהאַלפן. זיין פאָטערס הויז האָט אים כסדר פאַרפאַלגט. אַזוי איז ער אָפגעלאָפן דעם גאַנצן טאָג און אַ האַלבע נאַכט ביז ער איז ענדלעך געפאַלן אַ מידער צו דער ערד און איז איינגעשלאַפן.

אין שלאָף איז אים זיין פאָטער געקומען צו חלום און אים באַפוילן זיך גלייך אומקערן אין זיין הויז.

- דו מוזט בלייבן לעבן, אונזער גזע זאָל נישט איבערגעריסן ווערן! -

האָט דער פאָטער אים שטרענג געזאָגט.

ווען חיים האָט זיך אויפגעכאַפט, האָט ער באַלד מקיים געווען, וואָס דער פאָטער האָט אים אין חלום באַפוילן, און איז אַוועק אין דער שטוב פון קלאָפאַצקי גאַס, וואו ער האָט פאַרבראַכט לאַנגע יאָרן אין לערנען

תורה, געלעבט אָפּגעזונדערט פון אַלעמען און דערפאר פּאַקומען דעם נאָמען 'חיימל פרוש'.
ווען מען האָט געבויט די פעסטונג און די קלאָפּאַצקי [גאַס] צעלייגט, האָט 'חיימל פרוש' זיך איבערגעצויגן אין דער פּראָווינץ, וואו ער האָט ווייטער געפירט זיין אָפּגעזונדערט לעבן.

ובעברית:

[...] מקץ ימים אחדים כבר היה חיים אחד מן המורדים. פעם אחת, בשכבו ביער עם חבריו, ניתר פתאום ממקומו כחיה פצועה: הוא ראה לפתע את בית אביו, את הבית שבו התחנך, עומד באמצע היער. הוא נזכר בשבועה שנשבע לאביו, שלא ינטוש את הבית, ואימה אחזה בו. הוא שאל את חבריו אם גם הם רואים את הבית, אך איש מהם לא ראה זאת. אימתו של חיים גברה והוא פרץ בריצה בשבילי היער. הוא רץ מבלבל, אך ללא הועיל. חזיון בית אביו רדף אחריו. הוא זעק בקולי קולות מתוך ייאוש, אך לשווא. כך רץ יום תמים וחצי לילה עד שהתמוטט ונפל מרוב עייפות ונרדם.

בעת שישן, הופיע אביו בחלומו וציווה עליו לשוב הביתה בלי שהיות. - אתה חייב להישאר בחיים, כדי שמשפחתנו לא תיכחד! - אמר לו האב בחומרה.

כאשר חיים התעורר, קיים מיד את שציווה עליו אביו, ופנה אל הבית ברחוב קלופוצקי. שם בילה שנים רבות בלימוד תורה, חי בפרישות מכל מגע עם זולתו, ועל כן גם כינו אותו 'חיימל פרוש'.
כאשר בנו את המצודה ופירקו את רחוב קלופוצקי, עבר 'חיימל פרוש' אל אחד מיישובי המחוז, ושם המשיך את אורח חייו הנזירי.

*

הבית שבעיר, המהווה מטפורה מרחבית לזהות היהודית המסורתית, חודר אל היער בחזונו של חיימל, ומעיד על הזהות החצויה של הצעיר היהודי. אמנם מתקיימת כאן שיבה אל העיר, אל בית ההורים ברחוב קלופוצקי, ואפילו שיבה לחיי הדת של לימוד תורה, אך כאמור, זו שיבה מאוחרת שאין עמה גאולה. חיימל אינו מסוגל לקיים את מצוות אביו להמשיך את שושלת המשפחה. הוא אמנם נשאר בחיים כמתבקש משמו, אך אלה הם חיים של פרישות מאישה ומקהילה יהודית. מי שעזב את חיי המסורת ונסחף אל ההרפתקה הפולנית, גם כאשר הוא מבקש לשוב אליהם,

יכול לעשות זאת רק באופן חלקי ופגום. הזהות ההיברידית המורכבת של הצעיר היהודי בתקופת המרד אינה ממששת את ההבטחה שנשאה עמה.

שיח התרומה והתועלת ודמות התעלולן

אחד הנושאים המרכזיים בסיפורים, בהקשר ליהודים המצדדים במרד והמזדהים עם המורדים, הוא הצורך המתמיד שלהם להוכיח למורדים את התועלת שיש ביכולתם להביא. שיח התרומה והתועלת של היהודים לארץ שבה הם חיים הוא שיח מרכזי המצוי בסיפורי עם שסופרו בגולה. גם בקרב יהודי פולין הצבעתי על מרכזיותו של שיח זה, כבר באגדות הראשית המספרות על התרומה היהודית למצב הכלכלי של הארץ, להמלכת מלכי פולין, להבאת הגשמים בעתם ועוד ועוד.¹⁶ בסיפורי המרד, תושייתו של היהודי הפועל להציל את המורדים או את נשקם מופיעה בסיפורים שוב ושוב באופנים שונים.

בסיפור 'ההלוויה', מציל הגיבור היהודי את נשקם של המורדים החבוי בתוך בית שהרוסים עומדים לערוך בו חיפוש. הוא עושה זאת על ידי ביום לוויה וקבורה של הנשק בבית העלמין היהודי במקום הבר מינן. בסיפור 'יונה הדייג', מציל יונה נשק וציוד ומעביר אותם בסירתו לגדה השנייה של הנהר. בסיפור 'גצלה דין', מציל גצלה את הכומר מתלייה, בזכות חכמתו וערמתו. ברכים מסיפורים אלה מופיעה דמותו של התעלולן, המעוררת אסוציאציה לתעלולן היהודי המסורתי בסיפורי העם של יהודי פולין, הרשל'ה מאוסטרופולי ובני דמותו.¹⁷ בסיפורים אלה קיים אלמנט נובליסטי, ונעיין באחד מהם:

דער שטומער מאטל¹⁸

אין דער פאָוסטאַניע־צייט איז שטאַרק באַרימט געוואָרן אין אייניקע געגנטן פון וואַרשע, איבערהויפט אין דאָרף אָכאַטאַ, דער שטומער מאַטל, 'שטומער' האָט מען אים גערופן, ווייל-ער האָט געהאַט אַ טבע אַ סך צו

16 ח' בריצחק, פולין - אגדות ראשית: אתנופואטיקה וקורות אגדיים, תל אביב תשנ"ו.

17 על הרשל'ה ובני דמותו במזרח אירופה: אפרים גרידינגר, שייקה פייפר, מוטקה חבר, לבנו גוטבינדר ושמרל שניטקבר ראו H. Bar-Itzhak, 'Hershele Ostropoler', *Encyclopedia of Jewish Folklore and Traditions*, Armonk, New York and London, England, 2014. כן ראו על הרשל'ה אצל א' דרויאנוב, ספר הבריחה והחידוד, פרנקפורט תרפ"ב; י"י טרונק, דער פריילעכסטער ייד אין דער וועלט אדער הערשעלעס לערן-יארן: פאלקסטימלעכער ראמאן פון לעבן פון הערשעלע אסטראפאליער, בוענאס איירעס 1953; א' מאנגער, שריפטן אין פראזע, תל אביב תש"ם; C. Bloch, *Hersch Ostropoler, ein Jüdischer Till-Eulenspiegel des 18. Jahrhunderts: seine Geschichten und Streiche*, Berlin 1921

18 אלמי (לעיל הערה 9), עמ' 18-23.

רעדן... דאָמאַלט איז ער געווען אַ בחור פון אַ יאָר עטלעכע און צוואַנציק, אַ שניידער, און זיינע איינפאַלן און שטיקלעך האָבן געהאַט אַ שם אויף מיילן ארום; זיינע גלייכווערטלעך זענען געגאַנגען פון מויל צו מויל. אלע, וואָס האָבן אים געקענט, סיי יידן און סיי קריסטן, האָבן דעם פריילעכן שניידער-יונג ליב געהאַט.

איינמאַל, אין אַ פרייטיק פאַרנאַכט איז דאָס געווען, פאַר ליכט בענטשן, האָט מאָטל זיך געאיילט צו זיין שטיבל, וואָס ער האָט געהאַט בירושה און וואו ער האָט געוואוינט. ער איז שוין געווען נאָנט צום שטיבל, וואו ער האָט פּלוצלונג דערהערט אַ געשריי, אַ טומל, און אַז ער האָט זיך פאַרוואונדערט אומגעקוקט האָט ער דערווען אַ מחנה פאַרוסטאַנצעס לויפן; די פאַרוסטאַנצעס האָבן זיך פאַרקירעוועט אין נאָנטן געדיכטן וועלדל און פאַרשוואונדן. מאָטל האָט זיך אויך געוואָלט אָפּטראָגן, נאָר ס'איז שוין צו שפעט געווען. איידער וואָס-ווען זענען רוסישע סאָלדאַטן אויסגעוואַקסן און אַן אָפיציר האָט שטרענג באַפוילן:

- נעמט אים!

צוויי סאָלדאַטן האָבן מאָטלען גענומען אינטער די אָרעמס און די איבעריקע האָבן אים ארומגערינגלט מיט אויסגעשטרעקטע פיקעס. דער אָפיציר האָט דערווייל אים אָנגעהויבן אויספרעגן: ווער ביסטו? וואו גייסטו? און נאָכדעם ווי דער 'שטומער' האָט זיך שוין גוט אויסגעשוואוירן מיט אַלע מעגלעכע שבועות, אַז ער ווייס פון גאַרנישט צו זאָגן, אַז ער איז אַ שניידער און דאָס קומט ער ערשט צוריק פון אַ קינד, וועמען ער האָט אָפּגעטראָגן אַן אַנצוג, האָט מען זיך ערשט גענומען צו אים אויפסניי - נישט אַנדערש ער זאָל זיי זאָגן וואו די פאַרוסטאַנצעס האָבן זיך באַהאַלטן..

אַבער אַזאַ זאַך האָט מאָטל ביי זיך נישט געקענט, פועלן. אַ מסור גאָר ווערן - דאָס וועט ער נישט, כאָטש צעהאַקט אים!

דער אָפיציר איז אַבער שטרענגער געוואָרן און געגעבן מאָטלען צו פאַרשטיין, אַז אויב ער וועט נישט זאָגן, וועט אים זיין ביטער. און אַז מאָטל האָט געזען, אַז אזוי גלאַט אַרויסדרייען זיך פון פּאַניעס הענט וועט ער נישט, האָט ער גענומען טראַכטן וועגן פאַרשיידענע המצאהלעך.

פלוצלונג האָט מאָטל אַ שטרעק-אויס געגעבן די האַנט און אנווייזנדיק

אויף זיין שטיבל, האָט ער אויסגערופן:

- אָט דאָרט האָבן זיי זיך באַהאַלטן!

דער אָפיציר האָט גלייך אַ באַפעל געגעבן די סאָלדאַטן, אז זיי זאָלן

זיך לאָזן מיט שטורם אויפן הייזל, נאָר דאָ האָט אים מאָטל אָפּגעהאַלטן:

- וואַרט בעסער אויס אין דרויסן, - האָט ער אים געזאָגט, - אויך וועל בעסער אַליין צו זיי אַריינגיין און זיי זאָגן, אַז איר זענט שוין אַוועקגעאַנגען. וועלן זיי דאָך אַרויסגיין און אַריינפאַלן גלייך אין אייערע הענט אַריין.

- מאַלאַדיעץ! - האָט אים דער אָפיציר צופרידן אַ קלאַפּ געטון אין פלייצע.

די סאַלדאַטן זענען אַוועק אָן אַ זייט און מאַטל איז אַריין אין זיין שטיבל. דאָרט האָט ער צונויפגערוקט די מאַנעקענס און אויף זיי אַרויפגעצויגן קליידער און היטלען, אַזוי ווי אויף לעבעדיקע מענטשן.

דערנאָך איז מאַטל אַרויס צו די סאַלדאַטן און זיי דערציילט, אַז די בונטאַוושטשיקעס ווילן נישט אַרויסגיין. זיי האַלטן צוערשט אָפּ אַ באַראַטונג. דער אָפיציר האָט אַ קאָמאַנדעווע געטון, אַז די סאַלדאַטן זאָלן זיך לאָזן אויפן הייזל. דער שטומער מאַטל האָט זיך אין טומל דערווייל אָפּגעטראָגן און אַז די סאַלדאַטן זענען אַריין אינווייניק און געזען די פיגורן מיט די מלבושים אויף זיך, האָבן זיי טאַקע געמיינט אַז דאָס זענען לעבעדיקע מענטשן און אַנגעהויבן שיסן אויף זיי...

פון דאָמאַלט אָן האָט זיך מאַטל מער נישט געוויזן אין אַכאַטאַ. ער האָט זיך איבערגעקליבן קיין בראַדנאָ, און דאָס שניידעריי איז אים אויך נמאס געוואָרן, איז ער געוואָרן אַ צושטעלער פון פראָוויאנט פאר די פּאָוסטאַנצעס, און דאָ האָט ער ווייטער אָפּגעטון שפּיצלעך.

דאָס פראָוויאַנט פלעגט ער פירן אין אַ וואָגן, וואָס איז פון אויבן איבערגעדעקט געווען מיט שטריק און אַז מ'פלעגט אים אָפּשטעלן און פּרעגן, וואָס ער פירט דאָ, האָט ער געזאָגט, אַז ער איז אַ שטריק־דרייער און ער פירט די שטריק צום פאַרקויפן. איינמאַל, בעת ער האָט אַזוי געפירט פראָוויאַנט אין וואַלד און צוגעגאַנגען צו דער באַהעלטעניש, וואו די פּאָוסטאַנצעס האָבן זיך אויפגעהאַלטן, און געזאָגט דעם סימן מ'זאָל אים אַריינלאָזן, האָט קיינער נישט געענטפערט.

שטייט ער אַזוי מיט פּערד א וועגעלע און וואַרט. קומט אָן רוסיש מיליטער און מען גיט זיך אַ נעם צו אים:

- וואָס פירסטו דאָ?

- איר זעט דאָך, אַז שטריק, מיינע ליבע לייט. אַ שטריק־דרייער בין איך!

- זייער וואויל! און די פּאָוסטאַנצעס האָסטו דאָך אודאי דאָ אין וואַלד

באַגענט. זאָג־זשע אונז אַקאַרשט, וואו זיי האָבן זיך ערגעץ באַהאַלטן!

פרוויט ער דאָך טענהן, אז ער ווייס נישט, אָבער די רוסן ווילן נישט הערן. זעט ער אז ס'איז שלעכט, ווייל וואָס לענגער עס פאַרצייט זיך, אַלץ מער איז ער אין געפאַר זיי זאלן דערווייל באַמערקן וואָס ער פירט אין זיין וועגעלע. האָט ער זיך באַרעכנט, אז אזוי ווי די פּאָוסטאַנצעס זענען סיי־ווי אין זייער באַהעלטעניש נישטאָ, וועט ער זיי אַהינשיקן. און אזוי האָט ער געטון. די סאָלדאַטן האָבן זיך באַלד אַריינגעלאָזט אין דער באַהעלטעניש און מאַטל האָט, פאַרשטייט זיך, געמאַכט ויברח מיטן וועגעלע.

ווי ער איז נאָר אָפּגעפּאָרן אַ שטיקל וועג, וואַקסן אויס, ווי פון אונטער דער ערד, קאָזאַקן און ווידער דיזעלבע מעשה: וואו די פּאָוסטאַנצעס האָבן זיך באַהאַלטן? איצט קלערט שוין מאַטל נישט לאַנג און ער ווייזט זיי אָן אויף דערזעלביקער באַהעלטעניש און דערביי זיי אויך פאַרטרויט, אַז די פּאָוסטאַנצעס האָבן זיך פאַרקליידט פאַר רוסישע סאָלדאַטן... מיט אַ שטיקל צייט שפעטער האָט מאַטל באַשלאָסן אָנצוהויבן פירן אַ חוואיק לעבן, חתונה האָבן און זיין מיט לייטן גלייך.

קיינ כלה איז אים נישט שווער געווען צו קריגן – און ער האָט טאַק געקריגן, נאָר ווען ער האָט איינמאַל, אין אַ שבתדיקן טאָג, שפּאַצירט מיט זיין כלה, זענען אים אַנטקעגן געקומען עטלעכע סאָלדאַטן און אים דערקענט אַלס דעם חברה־מאַן וואָס האָט זיי אָפּגענאַרט. זיי האָבן אים אַרעסטירט און פאַרשפּאַרט אין טורמע.

מאָטל האָט געזען, אז איצט איז ער שוין אַ פאַרפּאַלענער און עס איז אים שווער און ביטער געווען אויפן האַרצן וויסנדיק, אז זיין סוף איז שוין געקומען.

אויפן צווייטן טאָג פון מאַטלס 'זיצן' האָט זיך פּלוצלונג געעפנט די טיר און מאַטל האָט געמיינט, אז מ'איז שוין געקומען נאָך אים און מ'גייט אים פירן צו דער תּליה. נאָר ער האָט אַ טעות געהאַט. מ'האָט צו אים אין קאַמער גאָר אַריינגעוואַרפן אַ שייגעץ פון אַ יאָר צוואַנציק און די טיר צוריק פאַרשלאָסן.

דער שייגעץ האָט אויסגעזען טויט־שכּור. דאָך האָט מאַטל מיט אים פאַרפירט אַ שמועס און פון אים דערגאַנגען, אַז אַרעסטירט האָט מען אים טאַקע, ווייל ער האָט אין שכּורן צושטאַנד געמאַכט אַ מהומה און זיך געוואַרפן שלאָגן.

מאָטלען איז עפעס דורכגעפּלויגן אין קאַפּ. באַלד האָט ער זיך געווענדעט צום שכּורן שייגעץ מיט אַ פּראַגע:

- ווילסט פֿאַרדינען אַ פֿאַר גילדן? דער שייגעץ האָט זיך אָנגעכאַפֿט אָן דעם.

- אויב אַזוי, לאָמיר זיך בייטן מיט די קליידער. ווען עס וועט קומען די צייט דיך אַרויסצולאָזן, וועל איך דיר צוריקגעבן דינע קליידער און צוריקנעמען מיינע. כ'וויל זען, צי עס פֿאַסן מיר גויאישע קליידער.

דער שכור האָט מסכים געווען און מ'האָט זיך געביטן, אין עטלעכע מינוט אַרום איז מאָטל געגאַנגען אָנגעטון אין שייגעצטן קליידער און דער שייגעץ איז געווען אָנגעטון אין מאָטלס לאַנגער קאַפֿאַטע מיטן יידישן היטל. אויף צומאָרגנס אינדערפרי האָט זיך די טיר געעפֿנט.

דער וועכטער האָט מיט אימפעט אַ כאַפֿ געטון דעם 'שייגעץ' - מאָטלען הייסט עס - און אים געבענדיק אַ בריק פֿון הינטן, אים אַרויסגעוואָרפֿן.

וואו מאָטל איז נאָך דער מעשה אַוועק, איז נישט פֿאוואוסט, נאָר מען זאָגט, אַז ער האָט אָפֿגעצויגן קיין אַמעריקע.

ובעברית:

מוטל האָלם

בימי המרד התפרסם מאוד מוטל האילם באזורים אחדים של ורשה, בעיקר בכפר אוכוֹטָה. קראו לו 'אילם', דווקא מפני שמעצם טבעו נהג להרבות בדיבורים... בימים ההם הוא היה בחור בן עשרים וכמה, חייט במקצועו. תעלוליו והמצאותיו השונות יצאו להם מוניטין בסביבה, במרחק קילומטרים ממקום מגוריו. אמרותיו ופתגמיו עברו מפה לפה. כל מי שהכיר אותו, הן נוצרים והן יהודים, אהב את החייט העליו.

והנה פעם, ביום שישי לפנות ערב, לפני הדלקת הנרות, מיהר מוטל אל בקתתו הקטנה שירש מאבותיו ובה גר. הוא כבר היה קרוב לבקתה - ולפתע הגיעה לאוזניו צעקה, בלוויית שאון. הוא הסתכל סביבו בתמיהה וראה חבורה של מורדים נמלטים. הם פנו אל החורש הצפוף הקרוב ונעלמו בין העצים. גם מוטל ביקש להסתלק אלא שאיחר את המועד. עד שהספיק להתעשת הופיעו לפניו החיילים הרוסים ובראשם קצין, והקצין פקד בחומרה: - קחו אותו!

שני חיילים תפסו את מוטל מתחת לזרועותיו והנותרים הקיפו אותו בכידונים שלופים. הקצין פתח בינתיים בחקירה:

- מי אתה? לאן אתה הולך?

ה'אילים' נשבע בכל השבועות האפשריות שאין לו מושג כלשהו בעניין החשוב להם, שהוא חייט, ושהוא בדיוק חזר מביתו של ילד לאחר שהביא לו חליפה שתפר. אלא שהם לא הרפו ממנו, ודרשו לגלות היכן נחבאו המורדים. את זה בדיוק לא היה מוטל מוכן לעשות. הוא לא יהיה מלשין, גם אם יקצצו אותו לחתיכות.

אך הקצין היה חזק יותר, והבהיר למוטל שאם לא יאמר את הידוע לו – יהיה לו רע ומר. כאשר נוכח מוטל שאין כל סיכוי לחמוק בקלות מידי של פונגיה, החל לחשוב על תעלולים שונים. וכך, לפתע פשט את ידו, הצביע על בקתתו וקרא: 'הנה, שם הם הסתתרו!'.

הקצין פקד מיד על חייליו להסתער על הבקתה, אך מוטל עצר בעדו: – מוטב להמתין בחוץ – אמר לו – אני אכנס לבדי ואודיע להם שכבר הסתלקתם, ואז הם יצאו ויפלו לידיכם.

– מולודיץ [בן חיל!] – קרא הקצין וטפח על גבו בשביעות רצון. החיילים סרו הצדה ומוטל נכנס אל בקתתו. הוא קיבץ את כל כובות האימום ותלה עליהן בגדים וכובעים, והן נראו כאנשים חיים. אחר כך יצא מוטל אל החיילים והודיע להם שהמורדים מסרבים לצאת ובינתיים הם מתייעצים. הקצין פקד על חייליו להסתער על הבקתה. בתוך המהומה מצא מוטל האילים שעת כושר והסתלק. החיילים פרצו אל הבית פנימה, וכאשר ראו את הכובות היו משוכנעים שאלה בני אדם והחלו לירות בהן... מאז אותו יום הוקיר מוטל את רגליו מאוכזטה. הוא עבר לברודנגו. מלאכת החייטות גם היא נמאסה עליו והוא הפך לספק מזון למורדים. ובמלאכה זו הוסיף לעולל תעלולים. את המזון נהג להוביל בעגלה שהייתה מכוסה בסלילי חבלים. כאשר היו עוצרים אותו ושואלים מה הוא מוביל, היה עונה שאין הוא אלא שוזר חבלים הנוסע למכור חבלים.

פעם אחת, הוביל כך מוטל מזון ליער ופנה כהרגלו אל המחבוא של המורדים, וכאשר השמיע את הססמה המוסכמת – איש לא ענה. ניצב לו מוטל עם הציוד ועם עגלתו הקטנה, וחיכה. פתאום הגיעה יחידה של הצבא הרוסי – ומיד פנו אליו.

– מה אתה מוביל כאן?

– הרי עיניכם הראות, אנשים חביבים – חבלים. הריני שוזר חבלים.

– יפה מאוד. ובוודאי פגשת פה ביער את המורדים. אמור נא לנו בדיוק

היכן הם מתחבאים?

תחילה ניסה מוטל לטעון שאינו יודע, אך הרוסים סירבו לשמוע. ראה מוטל שהמצב הוא ביש, ושם העסק יימשך זמן רב הם יגלו בסופו של דבר

את טיב המטען שהוא מוביל. הוא חשב שמכיוון שהמורדים כבר ממילא אינם במחבוא שלהם, ישלח לשם את החיילים. וכך עשה. החיילים נכנסו מיד למחבוא ואילו מוטל כמוכּן עשה 'ויברח', יחד עם עגלתו. לאחר שנסע כברת דרך, צצו לפתע קוזקים מתוך האדמה, והסיפור חזר על עצמו. הפעם מוטל לא האריך לחשוב, הצביע שוב על אותו מחבוא והוסיף, שהמורדים התחפשו לחיילים רוסים...

מקץ זמן מה החליט סוף סוף מוטל לנהל חיים שקטים, להתחתן כאחד מבעלי הבתים ולהקים משפחה. בלי קושי השיג כלה. אך כאשר טייל בנחת באחד מימי השבת עם כלתו, באו לקראתם חיילים אחדים והכירו בו את הברנש שריימה אותם [ביער]. הם אסרו אותו וכלאו אותו בבית סוהר.

הפעם חש מוטל שאמנם הוא אבוד. הוא התעצב אל ליבו והיה לו רע ומר על הלב בהבינו שסופו כבר הגיע. ביום השני לשיבתו בכלא נפתחה הדלת לפתע. מוטל היה בטוח שבאו בעניינו ושהולכים להובילו אל גרדום התלייה. אלא שהוא טעה. השליכו פנימה אל תאו צעיר גוי כבן עשרים ונעלו את הדלת אחריו. הגוי נראָה שיכור כלוט. אף על פי כן הצליח מוטל לשוחח אתו, ואף נודע לו מפיו שתפסו אותו כשבאמת היה שיכור, הקים מהומה והרביץ מכות לכל עבר.

רעיון תעלולי שוב עלה במוחו של מוטל. הוא פנה מיד אל הגוי ושאל:

- רצונך להרוויח כמה זהובים?

השייגץ השיכור נאחז בהצעה כבקרב הצלה.

- אם כך, הבה נתחלף בכגדים. כאשר תגיע שעתך להשתחרר אחזיר לך את בגדיך ואתה תשיב לי את שלי. רצוני לראות האם מתאימים לי בגדי גוי. הסכים השיכור והם החליפו את בגדיהם. בין רגע היה מוטל לבוש בכגדי הגוי, ואילו הגוי עטה את הקפוטה הארוכה של מוטל עם הכובע היהודי.

למחרת בבוקר נפתחה הדלת והשומר חטף את ה'גוי' - כלומר את

מוטל - והשליך אותו מהכלא בבעיטה בישבנו.

לאן הסתלק מוטל אחרי המעשה הזה, לא ידוע, אבל אומרים, שהוא

נסע לאמריקה.

*

מוטל 'האילים' הוא חייט תעלולן הגורם לרוסים להילחם בכובות האימום ושולח את הקוזקים ללחום במורדים שלדבריו התחפשו לרוסים, כאשר לאמתו של דבר היו אלו הרוסים עצמם. הוא גורם לסוהר לשלחו מן הכלא שבו הוא צפוי לתלייה, בזכות החלפת הבגדים עם שיכור הנכלא עמו. דמות זהה של תעלולן הוא 'בנימיץ תרנגול',

בסיפור בעל אותו שם. גם 'בנימין תרנגול' מעולל תעלולים רבים, ובתעלוליו מציל קהילה יהודית מידי המורדים.

לואיס הייד¹⁹ מאפיין את התעלולן (Trickster) כמי שחוצה גבולות. נקודות ההפרדה והמוסכמות החברתיות אינן מעניינות אותו. דמותו משבשת את ההבחנות המקובלות, ויכולתו לחצות גבולות מאפשרת לו לגשר בין העולמות בדרך ערמומית ומקורית. אין תמה שלייהודים הניצבים בזמן המרד בין שני העולמות נדרשת דמותו של התעלולן. רק הוא, המתנהג באופן שהחברה אוסרת, המתעלם מהייררכייה, הנוהג בחוצפה והפועל בקלות ראש, רק הוא מסוגל, בהתנהגותו המגוחכת אך גם המקסימה, להינצל, להישאר חופשי, למרות ההתנהגות המוזרה המסבכת אותו בצרות. היהודים בתקופת המרד, הניצבים בין שני המחנות והמתמודדים עם הזהות המורכבת שלהם עצמם, פונים אל הגיבור העממי של התעלולן, שהוא גם מוחה נגד הסדר החברתי אך גם פועל למען החברה. הדמות הכאוטית של התעלולן נדרשת למצב הכאוטי שאותו מתארים הסיפורים.

היהודי המתחפש

מכל האמור לעיל לא ייפלא שאחת התמות החוזרות והנשנות בסיפורים היא ההתחפשות. גם כוחו של התעלולן שנדון לעיל הוא בהתחפשות: מוטל משטה בקוזקים בטענה שהרוסים הם מורדים שהתחפשו לרוסים. הוא מתחפש לגוי שיכור כדי להינצל מן התלייה. לעתים התעלולן מתחפש למצודר במורדים כשהוא שר שירים פולניים פטריוטיים, ולעתים הוא מתחפש למצודר ברוסים, כשהוא שר שירים פטריוטיים רוסיים. התעלולן מתחפש לרוסי כדי להציל קהילה יהודית, ומתחפש לכומר, כדי להציל את הכומר עצמו. בסיפור 'הדוד זלאטה' מתחפשת זלאטה לגבר כשהיא יוצאת לחפש את בעלה ביערות.²⁰ בסיפורים רבים היהודי לא רק נחשד כמתחפש על ידי בני הקבוצה שבה הוא מצדד, אלא הוא תופס את עצמו כמי שעטה תחפושת שאותה הוא פושט ברגע האמת – בעת מותו. כך מיכאל 'הרוסי' המתנצר ומשרת קצצין רוסי, והנורה בידי אחיו 'המורד הפולני', מבקש לפני מותו שיביאו אליו יהודי ולא כומר. כך גם 'העילוי מפראגה' בסיפור בעל אותו שם, שפנה תחילה לכתבים אפיקורסיים ואחר כך הצטרף למורדים, ונשמתו יוצאת באומרו 'שמע ישראל'.

19 L. Hyde, *Trickster Makes This World: Mischief, Myth and Art*, New York 1998
 20 התחפשות של אישה לגבר, כאשר היא עוזבת את המרחב הפרטי ונאלצת לצאת אל המרחב הציבורי, היא מוטיב שכיח בעיקר בסוגת המעשייה.

התחפושת יכולה להתפרש כחריגה מן הזהות או כאימוץ של זהות אחרת. באמצעות התחפושת מצליח האדם להתאים את עצמו לסדר החברתי ולציפיות של החברה.²¹ במקרה זה, התחפושת נתפשת ככיסוי או כתרמית. לעומת זאת, קיימת גישה הטוענת שכל גילוי הוא אותנטי, ולכן המסכה וההתחפושת חושפים את ריבוי הזהויות של המתחפש.²² ההתחפושות מעלה סוגיות הקשורות לזהות, ליציבותה וליחסים בין הזהות לבין גילומה החיצוני. בסופו של דבר, התחפושת גם מאפשרת תחושה מורכבת ומתוחכמת של האני.²³

בסיפורי העם על אודות ההתקוממות של 1863 מצטיירת התחפושת כמהות מרכזית של הקיום היהודי בתוך העולם הלא־יהודי. במקרה של תעלולן, משמשת התחפושת אלמנט קרנבליסטי שבמסגרתו מתאפשרת פריצת הגבולות, ובו בזמן גם מובטחת יציבותו של הסדר החברתי. התחפושת היא נשקו של החלש, האדם עוטה על עצמו תחפושת המתאימה למצב החברתי שבו הוא שרוי. בכל המקרים, ללא התחפושת קיומם של גיבורי הסיפור עלול להיות בסכנה.

סיכום

כאמור, בסיפורים רבים הגיבור היהודי מת. כאשר הוא ניצל – הפתרון הוא בריחה או הגירה: הגיבור ניצל כי הוא נעלם, מוכרח, מהגר לארץ או ליבשת אחרת כמו לאמריקה, למשל. סיומים אלה מצביעים על כך שעבור היהודים ההתקוממות הפולנית, למרות תמיכתם בה, לא הצטיירה בסופו של דבר כאפשרות גואלת. היהודים, שנקלעו בין השלטון ההגמוני של האימפריה הרוסית לבין ההתמרדות הלאומית של הפולנים, מצאו את גאולתם במוות או בעזיבת המקום.

הנרטיב היהודי שיוצרים מכלול סיפורי העם על המרד הפולני של 1863 הוא נרטיב מורכב, החושף חברה הרואה את עצמה ניצבת בתווך ולוקה משני הצדדים. הערכים היהודיים אינם מוכנים לעולם הלא־יהודי. ההזדהות, בעיקר של דור הבנים, עם המורדים, אף על פי שיש בה בתחילה חדווה של פריצה ושיתוף, מסתיימת בסופו של דבר בפורענות. היער, שהיהודי מוכן לפרוץ לתוכו, אינו מממש את התקוות שתלו בו. היהודי, גם בימים שנזקקים לו, מתקבל על תנאי, ועליו להוכיח את התועלת שבו, להציג לראווה את תושייתו ואת תעלוליו. אף על פי שאלו גורמים

21 'י' זקוביץ', כי האדם יראה לעיניים וה' יראה ללבב: על תחפושת וגמולה בסיפורי המקרא, ירושלים תשנ"ח, עמ' 12.

22 E. Tseelon (Ed.), *Masquerade and Identities: Essays on Gender, Sexuality and Marginality*, London and New York 2001, pp. 4–5

23 ד' אוריין, המסכה בדרמה ובתיאטרון, תל אביב תשמ"ד, עמ' 8–9.

ליהודים להתגאות בסגולות המייחדות אותם, ויוצרים אפקט קומי בסיפורים שהם מעיקרם בעלי מטען קשה ומעיק, בסופו של דבר המסקנה העצובה והבלתי נמנעת היא שאין היהודי שווה בין שווים. היהודי הוא לכן לעולם האיש בתחפושת, וגם ההזדהות עם המטרות הלאומיות של העם הפולני שבתוכו יושבים היהודים, אינה נושאת עמה את הגאולה המקווה.

מן האגדה ההיסטורית ניתן ללמוד רבות על החברה המספרת – על תפיסותיה, על מאווייה, על שאיפותיה ועל תקוותיה. סיפור העם של יהודי פולין מצביע על כך כי גם בתקופת המרד הפולני של 1863, שצוינה כתקופה של אחווה ושל ברית אחים בין הפולנים ליהודים, החברה המספרת ראתה את עצמה למרות הכול כ'אחר' הנצחי בעיני העם הפולני, ובעקבות כך – גם בעיני עצמה.

נשאלת השאלה מהי הסיבה לפער בין הנרטיב שיוצר הדיון ההיסטורי על התקופה לבין הנרטיב העממי שיוצרים הסיפורים. התשובה המתבקשת נעוצה בהתעלמות של הדיון ההיסטורי מחומרי הפולקלור על אודות התקופה. בדיון החשוב שעורר עלי יסיף²⁴ על היחס בין מחקר ההיסטוריה לבין הפולקלור, טוען משה רוסמן²⁵ שאל לנו לדרוש מן ההיסטוריון להפוך לפולקלוריסט, אך מורה בצורך של ההיסטוריון לטפל גם בחומר פולקלורי באופן מושכל. לו התייחסו ההיסטוריונים שדנו במרד של 1863 לסיפורי העם, ודאי שהקביעה שמדובר בנרטיב של אחוות אחים הייתה זוכה לכל הפחות לסימן שאלה.

24 ע' יסיף, 'אגדה והיסטוריה: היסטוריונים קוראים באגדות עבריות מימי הביניים', ציון, סד (תשנ"ט), עמ' 187-220.

25 מ' רוסמן, 'אומנות ההיסטוריוגרפיה ושיטות הפולקלור', ציון, סה (תש"ס), עמ' 209-218.